

<https://doi.org/10.31516/2410-5333.067.15>¹

УДК 02(497.6)“1992/20”

Л. С. Прокопенко

кандидат історичних наук, доцент, головний бібліотекар науково-дослідного відділу, Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, м. Київ, Україна

prokopenko888888@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0531-6111>

БІБЛІОТЕКИ БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ ПІД ЧАС ТА ПІСЛЯ БОСНІЙСЬКОЇ ВІЙНИ

Висвітлено стан бібліотечної справи Боснії і Герцеговини під час Боснійської війни (1992–1995). Охарактеризовано втрати бібліотек та бібліотечних ресурсів у різних містах і регіонах країни. Розглянуто діяльність з повоєнного відновлення бібліотек, проаналізовано проекти з відновлення бібліотечних фондів і поповнення їх новими виданнями, зокрема завдяки підтримці міжнародних організацій, урядів інших держав, зарубіжної бібліотечної спільноти. Охарактеризовано внесок окремих організацій, установ та осіб у повоєнне відновлення бібліотечної справи в Боснії і Герцеговині. Наголошено на практиці роботи бібліотек Боснії і Герцеговини з повоєнного відновлення суспільства. Підкреслено, що репрезентація й вивчення досвіду бібліотек Боснії і Герцеговини, здобутого під час та після війни, є важливими для повоєнного відновлення бібліотечної справи України. Статтю підготовлено за результатами дослідження «Бібліотеки в повоєнному суспільстві: зарубіжний досвід відновлення», проведеного у 2023 р. в Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого.

Ключові слова: історія бібліотечної справи за кордоном, бібліотечна справа Боснії і Герцеговини, бібліотеки і війна, бібліокластія, повоєнне відновлення бібліотек.

L. Prokopenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chief Librarian at the Research Department, Yaroslav Mudryi National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

LIBRARIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING AND AFTER THE BOSNIAN WAR

The relevance of the study. In the context of the Russian-Ukrainian war, examining the experience of countries that have endured war and undertaken post-war recovery becomes particularly relevant for Ukraine.

The purpose of the article is to consider the state of librarianship in Bosnia and Herzegovina during the Bosnian War (1992–1995), to assess the extent of libraries and library resources losses, to study the activities for post-war library restoration, in particular, to analyze projects for the restoration of library collections and acquisition with new publications, implemented with international support to identify strategies applicable to Ukraine.

The methodology is based on the general scientific principles of historicism, objectivity, systemic, interdisciplinary and informational approaches. The purpose was achieved using a system of general scientific and special methods: theoretical (analysis,

¹ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

synthesis, generalization), empirical (description, comparison, observation), historical-comparative, problem-chronological, identification and analysis of sources, and others.

The results. It has been studied that the library and documentary heritage of Bosnia and Herzegovina suffered huge losses as a result of the Bosnian War. The library collections and buildings, public, school, and academic, were significantly devastated, many of them were destroyed. The National Library and the University Library of Bosnia and Herzegovina were burned. During and after the war, a number of projects were implemented to restore the library sector, most of them were carried out with significant international support.

The scientific novelty. In Ukrainian library and information science, the state of librarianship in Bosnia and Herzegovina during the Bosnian War and the experience of post-war restoration are studied for the first time.

The practical significance. The successes and failures of complex strategies and individual projects for library restoration in Bosnia and Herzegovina require careful examination. This will allow avoiding mistakes in activities for the post-war restoration of librarianship in Ukraine.

Conclusions. The experience of Bosnia and Herzegovina has confirmed that the restoration of library collections and buildings, especially large ones and especially after large-scale destruction, is a task that is possible with multilateral international support. But even with strong international aid, the successful implementation of restoration projects requires coordination of the activities of participants, a clear specification of their roles and tasks, sound plans, tools and transparent operational reporting. Successful sustainable and long-term post-war restoration requires the development of a holistic comprehensive strategy.

Keywords: *history of librarianship abroad, librarianship in Bosnia and Herzegovina, libraries and war, biblioclasy, post-war restoration of libraries.*

Актуальність теми дослідження. Війна обов'язково спричиняє травматичні втрати культурної спадщини. У військових конфліктах ХХ–ХХІ ст., які характеризуються масштабністю руйнувань, ці втрати стали катастрофічними та стимулювали зусилля урядів, учених, фахівців і громадськості щодо відновлення втраченого, збереження культурних цінностей, документування культурних злочинів та притягнення винних до відповідальності. В умовах російсько-української війни вивчення досвіду країн, які пережили війну й реалізували повне відновлення, набуває особливої актуальності для України. Ця стаття підготовлена за результатами дослідження «Бібліотеки в повоєнному суспільстві: зарубіжний досвід відновлення», проведеного у 2023 р. в Національній бібліотеці України імені Ярослава Мудрого.

Постановка проблеми. Необхідність ґрунтовного вивчення українським бібліотекознавством зарубіжного досвіду функціонування бібліотек в умовах війни та стратегій повоєнного відновлення бібліотечної справи спонукає звернути увагу на один із недавніх військових конфліктів — Боснійську війну. Це міжнародний військовий конфлікт на території Боснії і Герцеговини, який тривав із 6 квітня 1992 р. до 14 вересня 1995 р. між Сербією і Чорногорією з одного боку, Республікою Боснія і Герцеговина — з другого, та Хорватією — з третього. Ця війна стала однією з найжорстокіших у європейській історії. Від самого

початку військові дії характеризувались особливостями, далекими від законних військових цілей: «етнічні чистки», масові згвалтування, систематичне й навмисне знищення культурних, релігійних та історичних пам'яток. Однією з особливостей Боснійської війни є прояви лібрициду як усвідомленого знищення книжок і бібліотек з метою повної або часткової ліквідації культурної спадщини окремої нації, документально зафіксованої на матеріальних носіях (Riedlmayer, 1995). Осмислення наслідків Боснійської війни для бібліотек, вивчення шляхів і результатів реалізації зусиль щодо їх подолання є важливим завданням українського бібліотекознавства в контексті необхідності вироблення стратегії повоєнного відновлення бібліотечної справи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За кордоном є значна кількість досліджень бібліотечної справи балканських країн під час та після Югославських воєн 1991–2001 рр., у т. ч. Боснійської. Ґрунтовний внесок у справу фіксації втрат бібліотек у Боснії і Герцеговині та їх повоєнного відновлення зробив науковець з Гарвардського університету (США) А. Рідльмайер (Riedlmayer, 1995, 1996, 2003, 2004, 2007). Аналізуючи проблеми документування знищених і пошкоджених бібліотек, дослідник розглянув їх систематичне та цілеспрямоване руйнування в цій країні в широкому теоретичному й правовому контекстах. Стан бібліотечної справи Боснії і Герцеговини під час війни та заходи з повоєнного відновлення розглядали у своїх дослідженнях К. Бакаршич (Bakaršić, 1994), В. Блажина (Blazina, 1996), Л. Газич (Gazić, 2015), Б. Готьє (Gauthier, 2015), І. Казапович (Kasapović, 2015), Д. Маркес та А. Араухо (Marques & Araujo, 2022), Р. Пргуда (Priguda, 1998). Значна частина публікацій стосується спалення Національної та університетської бібліотеки Боснії і Герцеговини, її функціонування під час війни й діяльності з повоєнного відновлення: М. Зеко (Zećo, 1996), Е. Куюнджич (Kujundžić, 2000), І. Овчина (Ovčina, 2016), А. Решитбегович (Rešidbegović, 2005). Утім, попри наявність великої кількості зарубіжних публікацій з окресленої проблематики, в українському бібліотекознавстві це питання вивчалось мало (Прокопенко, 2024). Бібліотеки Боснії і Герцеговини під час та після Боснійської війни об'єктом самостійного дослідження не були.

Окрім наукових публікацій, джерельна база цієї розвідки представлена документами міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи), Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії (МТКЮ¹), документальними фільмами тощо.

Мета статті — розглянути стан бібліотечної справи Боснії і Герцеговини під час Боснійської війни (1992–1995), охарактеризувати втрати бібліотек та бібліотечних ресурсів у різних містах і регіонах країни, вивчити діяльність з повоєнного відновлення бібліотек, зокрема проаналізувати проекти з відновлення

1 Міжнародний трибунал з колишньої Югославії (повна назва — Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, здійснені на території колишньої Югославії з 1991 р.), створений Радою безпеки ООН, працював у 1993–2017 рр. За час роботи трибуналу були висунуті звинувачення щодо 161 особи, 90 з них були засуджені.

бібліотечних фондів і поповнення їх новими виданнями, що реалізовані за міжнародної підтримки, задля визначення можливості використання позитивного досвіду в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Боснійську війну було спричинено складним поєднанням у країні загальнополітичної, суспільної і безпекової криз, якими обернувся кінець Холодної війни й соціалістичного ладу в Югославії. За останніми даними, у цій війні загинуло близько 100 тис. осіб, 40 % з яких були цивільними. Понад 2 млн жителів були змушені покинути свої домівки, понад 40 тис. пропали безвісти (Lampré, 2024). Загальний збиток від воєнних дій становив близько \$200 млрд. На момент завершення війни в 1995 р., порівняно з 1991 р., населення країни зменшилося на 23 %, промислове виробництво впало на 90 %, рівень безробіття також прирівнювався до 90 %. ВВП на душу населення впав з \$1900 в 1991 р. до приблизно \$500 по завершенню війни (Косаревиц, 2022).

Ця війна була однією з найбільш руйнівних і щодо бібліотечної та документальної спадщини. За деякими оцінками, за час Боснійської війни було пошкоджено біля 200 бібліотек (Civallero, 2007), з них 43 було знищено повністю (Báez, 2008, p. 217). Утім, повного перепису втрат бібліотек і бібліотечних ресурсів у Боснії і Герцеговині немає. На початок війни більшість бібліотек ще не перевели свої каталоги в електронну форму. Записи існували переважно на паперових носіях — карткові каталоги, інвентарні та бухгалтерські книги. У багатьох випадках вони були знищені разом із книгами. Хоча через відсутність даних складно точно визначити, скільки було втрачено, але точно можна визначити, що масштаби бібліокластії були надзвичайно широкими (Marques & Araújo, 2022). На думку деяких дослідників, Боснія і Герцеговина під час цієї війни втратила 40 % своєї документальної спадщини (Gauthier, 1997, p. 73).

З квітня 1992 р. по лютий 1996 р. столиця Боснії і Герцеговини Сараєво перебувала в облозі. Серйозним випробуванням став цей період і для закладів культури, зокрема бібліотек: книги, знищені під час облоги, заповнили б 440 км полиць (Verde, 2016). У цей період тут сталася одна з «найбільших трагедій навмисного спалення книжок у сучасній історії» (Riedlmayer, 2003, p. 56): 25–27 серпня 1992 р. в пожежі, яка виникла внаслідок безперервного масового артилерійського обстрілу, було знищено Національну та університетську бібліотеку Боснії і Герцеговини. З 2 млн одиниць фонду вдалося врятувати лише близько 10 % (Ovčina, 2016).

Під час війни в столиці було повністю або частково зруйновано 10 із 16 факультетських бібліотек Сараєвського університету, завдано значної шкоди будівлям, обладнанню та фондам бібліотек спеціалізованих науково-дослідних інститутів, пов'язаних з університетом.

Зазнав нападу Інститут сходознавства, у якому зберігалася одна з найбільших і найцінніших колекцій ісламських, єврейських рукописів та османських документів у Європі. Втрачено 5263 рукописи арабською, перською, івритом

та альхаміядо¹, 7000 османських документів — першоджерел з п'ятисотлітньої історії Боснії, колекцію кадастрових реєстрів XIX ст., які фіксували структуру землеволодіння та населення Боснії з XVI до кінця XIX ст.; 200 тис. інших документів османської епохи (Bakaršić, 1994; Gazić, 2015).

Зазнали обстрілів вісім із 20 філій муніципальної публічної бібліотеки Сараєва, чотири було знищено. Із 300 тис. томів, які були до війни у фонді цієї бібліотеки, вдалося врятувати 50 %. Штат скоротився зі 120 до 20 осіб (Blazina, 1996, p. 113–114).

Одна з найстаріших бібліотек країни — перша публічна бібліотека — Бібліотека Газі Хусрев-бега, заснована в 1537 р., була обстріляна й зруйнована в травні 1992 р. разом із прилеглою мечеттю Газі Хусрев-бега. Фонд цієї бібліотеки вдалося врятувати (Verde, 2016, p. 25–29).

У передмісті Сараєва Недзаричі було пограбовано монастир, церкву й бібліотеку Францисканської духовної семінарії, яка містила 50 тис. книг, у т. ч. рідкісні книги та рукописи XVII ст. Після закінчення війни деякі книги повернули місцеві сербські жителі, але більше половини фонду, у т. ч. найцінніші предмети, залишаються зниклими безвісти дотепер (Lovrenovic, 1994). Відомо, що під час війни Белград був одним із найактивніших та найнасиченіших ринків нелегальної торгівлі творами мистецтва та книжок (Riedlmayer, 2007, p. 114).

Успішних спроб порятунку документальної спадщини від пошкодження й знищення було дуже мало. Таким прикладом є евакуація під артилерійським та снайперським вогнем улітку 1992 р. фонду у 200 тис. прим. бібліотеки Національного музею Боснії і Герцеговини, заснованої в 1888 р. (Blazina, 1996, p. 155–157).

Аналогічні столичним акти руйнувань відбувалися в сотнях інших боснійських громад, які зазнали «етнічної чистки», скоєні сербськими та хорватськими націоналістичними силами в 1991–1996 рр.

У квітні 1992 р. сербські війська почали бомбардування історичного міста Мостар — центру південно-західного регіону країни — Герцеговини. Тут було знищено багато бібліотек у різних частинах міста, зокрема бібліотеку Університету Мостара. Понад 60 тис. книжок спалено в травні 1992 р., коли Югославська народна армія, очолювана сербами, підпалила бібліотеку в палаці римо-католицького єпископа (Blazina, 1996, p. 157–158; Marques & Araújo, 2022, p. 201; Riedlmayer, 2007, p. 114–115). На східному березі річки Неретви було повністю зруйновано бібліотеки восьми шкіл. Серйозних збитків зазнали бібліотеки Музею та архіву Герцеговини й Інституту охорони пам'яток культури. Два відділи Національної та університетської бібліотеки Боснії і Герцеговини (дитячий та юнацький), які розташовувалися в цьому місті, було зруйновано повністю (Prguda, 1998, s. 101).

1 Альхаміядо — запис арабським або єврейським письмом європейських, особливо романських мов, таких як мосарабська, португальська, іспанська та ладино, а також запис арабською абеткою боснійської мови та старобілоруської мови.

Муніципальну бібліотеку Мостара, яка серйозно постраждала в 1992 р., але зберегла майже 70 % фонду, було відновлено завдяки зусиллям Європейського Союзу. Вона знову відкрилась для користувачів у березні 1995 р. в тимчасовому приміщенні колишнього кінотеатру (Blazina, 1996, p. 157–158).

Доля двох невеликих міст та їхніх бібліотек — Яні в північно-східній частині Боснії та Столацу в Герцеговині — демонструє поширену модель руйнувань. Ці населені пункти стали місцем особливо жорстокої кампанії «етнічної чистки», яку проводили сербські ополченці. Разом із мечетями зруйновано та спалено бібліотеки, у фондах яких були цінні рукописи, історичні документи, друковані книжки й общинні архівні документи.

Серед культурних цінностей багатьох міст було знищено приватні бібліотеки та сімейні архіви старих боснійських і герцеговинських сімей, відомих учених, письменників, вчителів, діячів культури й релігійних лідерів. Общинні та сімейні бібліотеки втілювали особисту й колективну історію та відображали культурне життя боснійців і герцеговинців у багатьох великих і малих містах країни. Дослідники пишуть, що в цих бібліотеках були цінні рукописи та друковані книги різними мовами, проте про вміст цих колекцій, зазвичай, була доступна лише обмежена інформація. І дотепер доля багатьох із них залишається невизначеною (Lovrenović, 1994; Riedlmayer, 2007, p. 116).

По всій країні бібліотеки, архіви й музеї зазнавали жорстоких атак у спробі знищити речові докази, книги, документи та твори мистецтва, «які могли б нагадати майбутнім поколінням, що люди різних етнічних та релігійних традицій колись поділяли загальну спадщину і життя у цій країні» (Riedlmayer, 1996). Крім того, «спалюючи документи, руйнуючи мечеті та католицькі церкви та зносячи бульдозерами цвинтарі, націоналістичні сили, які зараз захопили ці міста та села, намагалися застрахувати себе від будь-яких майбутніх претензій від людей, яких вони вигнали та позбавили власності» (Riedlmayer, 2003, p. 63).

У справу фіксації втрат культурної спадщини та її відновлення після війни, і бібліотек у т. ч., значний внесок зробив А. Рідльмайер. Виступаючи в 1995 р. на 61-й Генеральній конференції ІФЛА в Стамбулі (Туреччина) з промовою на тему «Бібліотеки не для спалювання: міжнародна бібліотечна справа та відновлення знищеної спадщини Боснії і Герцеговини», А. Рідльмайер розповів про руйнування бібліотек та інших закладів, які зберігали культурну спадщину, у цій країні під час війни (Riedlmayer, 1996). Дослідник довів, що підпали бібліотек є злочином проти людяності й порушенням міжнародних законів та конвенцій — злочином, який потребує організованого та ефективного реагування: «За останні три роки культурна спадщина Боснії і Герцеговини зазнала серйозних руйнувань. ... Історична архітектура (у тому числі 1200 мечетей, 150 церков, 4 синагоги та понад 1000 інших пам'яток культури), твори мистецтва, а також культурні установи (зокрема, музеї, бібліотеки, архіви та колекції рукописів) систематично зазнавали нападів та знищувалися. Втрачено не лише твори мистецтва, а й важливу документацію, яка могла б допомогти в їхній реконструкції» (Riedlmayer, 1996).

А. Рідльмайер зазначив, що «організованої реакції професійної бібліотечної спільноти» на події в Боснії і Герцеговині не було, за винятком «символічних заяв», закликавши міжнародну бібліотечну спільноту допомогти боснійським колегам «відновити й реконструювати частину того, що було втрачено, а також відновити будівлі та установи, що втілюють культурну спадщину їхньої країни» (Riedlmayer, 1996). Важливо, що вчений чітко окреслив напрями, за якими міжнародна спільнота могла б надати фінансову, матеріальну та технічну допомогу, організувати навчання й стажування персоналу тощо. Як один із найважливіших внесків у відновлення бібліотечної справи в Боснії і Герцеговині він розглядав вивчення всіма бібліотеками світу своїх фондів щодо наявності документів, виданих або пов'язаних із цією країною, та надання копій постраждалим бібліотекам. Як зазначив А. Рідльмайер, більша частина документальної спадщини Боснії зберіглася лише за її межами (Riedlmayer, 1996).

Істотним внеском у підтримку процесів відновлення бібліотечної справи Боснії і Герцеговини стала дисертація А. Рідльмайера (2007), у якій дослідник розглянув систематичне та цілеспрямоване знищення бібліотек у цій країні. Учений довів, що руйнації бібліотек, архівів та інших закладів культури скоєно в країнах колишньої Югославії свідомо. Він продемонстрував факти умисного знищення боснійської культурної спадщини під час війни 1992–1995 рр., зібравши докази військових злочинів проти культури, зумів привернути увагу міжнародної спільноти до переслідування злочинів проти культури як одного з найнагальніших завдань сучасності (Kasapović, 2015, p. 668–669). Як результат, цим злочинам було присвоєно особливу класифікацію в МТКЮ у Гаазі, а також у місцевих судах. У 2007 р. було винесено вирок, і Сербія була визнана винною в нападах, скоєних проти Національної та університетської бібліотеки Боснії і Герцеговини та Інституту сходознавства (International Court of Justice, 2007, p. 146).

Бібліотечні фонди та будівлі країни, міські, шкільні, наукові були значно спустошені, багато зруйновано, знищено, їхній статус невизначений. Актуалізувалась проблема збереження того, що залишилося, у належних умовах. Ще під час війни в Боснії і Герцеговині було ініційовано декілька проєктів, спрямованих на відновлення бібліотечних фондів та колекцій, втрачених під час війни. Пріоритетним завданням стало відновлення й повернення до життя Національної та університетської бібліотеки.

Суттєве значення для відновлення бібліотечної справи мав довгостроковий проєкт групи боснійських, американських і канадських учених зі збору боснійських рукописів “Bosnian manuscripts ingathering project”, ініційований у 1994 р. А. Бутурович (Йоркський університет), А. Рідльмайером (Гарвардський університет) та І. Дж. Шиком (Массачусетський технологічний інститут). Проєктом керував А. Рідльмайер. Його метою було надання допомоги Інституту сходознавства в Сараєві та іншим установам — бібліотекам і архівам Боснії та Герцеговини — у справі «відродження з попелу» — створення віртуальної колекції рукописів та інших документів, знищених пожежами. Суть проєкту

полягала у формуванні бази даних мікрофільмів, фото- та інших копій, зроблених іноземними вченими для різних дослідницьких проєктів або відправлених за кордон (переважно до Європи та в країни Близького Сходу) у межах обміну між боснійськими бібліотеками та зарубіжними установами. Так, наприклад, значну частину фондів Інституту сходознавства було відправлено або вивезено за кордон у вигляді мікрофільмів або фотокопій, завдяки чому вони збереглися, хоча оригінали втрачені під час війни. Створення реєстру копій та визначення їхнього місцезнаходження стало основою відновлення. Копії цих відео- та мікрофільмів, фотокопії були розпорошені по зарубіжних бібліотеках, науково-дослідних інститутах, приватних колекціях та архівах. Дослідники проєкту зв'язувалися з багатьма зарубіжними бібліотекарями, вченими, їхніми родичами з проханням надати копії зі своїх копій втрачених боснійських рукописів (Riedlmayer, 2004).

У справі відродження бібліотек допомогу Боснії і Герцеговині надали бібліотеки та бібліотекарі з багатьох країн: Словенії, Хорватії, Македонії, США, Іспанії, Канади, Ірану тощо. Гельсінська громадянська асамблея, правозахисна група, яка базується в Празі (Чехія), закликала свої членські організації надати допомогу Національній та університетській бібліотеці Боснії і Герцеговини й створити в країнах Європи місця для зберігання пожертвованих книг і фінансової допомоги. Подібні проєкти реалізовувалися в Австрії, Італії, Нідерландах, Німеччині, інших країнах. У Франції під керівництвом Асоціації відродження Національної та університетської бібліотеки збирали і книги, і гроші. Невелика група британських учених заснувала приватний фонд «Порятунок спадщини Боснії і Герцеговини у Великій Британії» (Blazina, 1996, p. 160).

Міжнародна підтримка надходила за декількома напрямками: фінансова допомога, навчання бібліотекарів, створення баз даних видань Боснії і Герцеговини та екстеріоріки, комп'ютеризація, надання доступу до інтернету. Першочерговим завданням було визначено відновлення фондів.

Дієвим способом відродження бібліотек стало поповнення їх новими виданнями. Видавництва Боснії і Герцеговини випустили репринтні видання класичних творів, антологій боснійської літератури й нові дослідження боснійської культури та історії. Допомогу у випуску репринтних видань класиків боснійської літератури надавали видавництва Чехії та Німеччини (Riedlmayer, 1996).

Важливий внесок у відновлення й розбудову повоєнного боснійського суспільства зробив Боснійський інститут (Bosniak Institute) — установа, заснована одним з найвидатніших боснійських інтелектуалів ХХ ст. Адилем Зулфікарпашичем і його дружиною Тетяною. Цінною частиною інституту є бібліотека, яку засновники збирали впродовж півстоліття і яка наразі містить понад 90 тис. документів. Серед інших бібліотечних ресурсів босніки виокремлюється Військова колекція (Ratna zbirka), яка містить боснійські й зарубіжні видання (багато з них — рідкісні), пов'язані з Боснійською війною. Окрім наукових праць, особливе значення мають рідкісні періодичні видання, які видавалися в Боснії і Герцеговині і в діаспорі під час війни, мемуари, щоденники очевидців.

Військова колекція Боснійського інституту високо цінується науковцями всього світу як унікальна джерельна база дослідження не лише Боснійської війни, а й інших воєн та військових конфліктів, які відбувалися на Балканах у 1990–2000-х рр. (Прокопенко, 2024).

У 1999–2002 рр. реалізовано програму “Book Aid for Balkans” — спільну ініціативу Британської Ради, “Book Aid International” та ЮНЕСКО, що мала на меті підтримати відновлення бібліотек та освітніх закладів на Балканах після військових конфліктів. Програма передбачала збір, транспортування й розподіл книг, журналів, аудіо- та відеоматеріалів, комп’ютерного обладнання й інших навчальних ресурсів серед бібліотек, шкіл, університетів, госпіталів й інших установ на території Боснії і Герцеговини, Хорватії, Косово, Македонії, Сербії та Чорногорії. У межах програми надавалися консультації, освітня та технічна допомога балканським бібліотекарям. Програма сприяла розвитку бібліотечної інфраструктури та надавала технічну допомогу для збереження книжкових фондів. “Book Aid for Balkans” отримала підтримку від багатьох видатних письменників (Дж. Ле Карре, Дж. Паттерсон, М. Морпурго, Т. Моррісон, Ф. Пулман, Дж. Мойєс, М. Юсуфзай та ін.). Також до програми долучилися багато книжкових магазинів та видавництв, які надавали знижки на книги. Результати цієї програми були доволі успішними: вона поліпшила доступ до інформації, освіти та культури для багатьох людей, які постраждали від війни на Балканах (Prochaska, 2023).

Жахливі наслідки мала війна й для бібліотечних кадрів Боснії і Герцеговини. Війна повністю змінила структуру персоналу в бібліотеках: напівпрофесійний та допоміжний персонал переважав над кваліфікованими працівниками. Багато бібліотекарів залишили країну у зв’язку з військовими діями в пошуках порятунку. Бібліотеки гостро відчували брак бібліотекарів із фаховою базовою освітою. Професія потребувала сильної підтримки. Національна та університетська бібліотека Боснії і Герцеговини, попри той катастрофічний стан, у якому опинилася після пожежі 1992 р., як національний бібліотечно-інформаційний освітній центр відповідально підійшла до вирішення цієї проблеми, залучивши допомогу міжнародної спільноти. У 1997–2005 рр. в освітньому центрі національної бібліотеки пройшли базову підготовку понад 1500 бібліотечних працівників, із них 388 склали професійні іспити. Реалізуючи освітній напрям діяльності, Національна та університетська бібліотека Боснії і Герцеговини тісно співпрацює із Сараєвським університетом (Rešidbegović, 2005, s. 13).

У 2000-х рр. реалізовано державний проєкт з оновлення та переобладнання бібліотек у 35 муніципалітетах країни. І хоча було відремонтовано й осучаснено майже 40 бібліотек, більша частина коштів пішла на реконструкцію будівлі, де до війни розміщувалася Національна та університетська бібліотека (Українська бібліотечна асоціація, 2022).

На особливу увагу заслуговує внесок бібліотек у повоєнне відновлення суспільства, сприяння відновленню й підтримці діалогу між представниками ісламу, християнства та юдаїзму. У 1996 р. у Сараєві відкрито бібліотеку Міжнародного

мультирелігійного й міжкультурного центру «Разом», фонд якої вміщує видання на тему мультирелігійного діалогу, справедливості та миру. Бібліотека обслуговує викладачів та студентів Сараєвського університету. У 1999 р. у цьому закладі освіти відкрито бібліотеку Центру з прав людини, створеного за підтримки багатьох міжнародних організацій. Метою Центру є сприяння реалізації міжнародно визнаних прав людини шляхом надання освітніх, інформаційних, консультаційних послуг та підтримка наукових досліджень (Kulenović, 2008).

Як зазначає дослідниця І. Казапович, стан сучасного суспільства Боснії і Герцеговини характеризується розколом, який вдалося створити політиці, а не війні (Kasapović, 2015, p. 663). Війна призвела до величезних людських жертв та матеріальних руйнувань, і навіть сьогодні її наслідки продовжують впливати на культуру та політику країни. Загальна ситуація в післявоєнній Боснії і Герцеговині не сприяє реконструкції й розвитку бібліотек. Країна мала вирішувати багато складних завдань: відновлення руйнувань; запровадження ринкової економіки; подолання наслідків глобальної економічної кризи; великі внутрішні політичні, економічні та соціальні проблеми, які перешкоджали відновленню країни після підписання Дейтонської мирної угоди в 1995 р.

Дослідники вважають, що нинішній стан бібліотечної інфраструктури, бібліотечних фондів, рівень професіоналізму фахівців, освіти та статусу бібліотекарів у Боснії і Герцеговині не відповідає рівню бібліотек в інших країнах колишньої Югославії, а ще більше програє, порівняно з бібліотеками розвинутих країн Європи. Складна система державного управління негативно впливає на роботу бібліотек, оскільки вони перебувають у віданні двох секторів — освіти й культури. Така ситуація посилюється розбіжністю в чинних стандартах щодо роботи бібліотек різних типів, болючим питанням відсутності бібліотечної будівлі Національної та університетської бібліотеки Боснії і Герцеговини, бездіяльністю громадської організації — Асоціації бібліотекарів Боснії і Герцеговини (Kasapović, 2015, p. 670; Rešidbegović, 2005, s. 13–15).

Учасники Міжнародної конференції «Боснія і Герцеговина: постколоніальна та постконфліктна спадщина європейської держави» (2022) обговорювали ситуацію в країні через 30 років від дня проголошення Боснії і Герцеговини незалежною та суверенною європейською державою. Було визнано, що попри значну довгострокову міжнародну участь у повоєнному відновленні та зусиллях з державного будівництва, країна відстає в процесі європейської інтеграції і, як і раніше, зазнає негативного впливу націоналізму, внутрішніх розбіжностей, соціальних проблем минулого (The Institute of History of the Czech Academy of Sciences, 2022, p. 3–4).

Етнічні, політичні, мовні та інші розбіжності, що характеризують сучасне боснійське суспільство, згубно вплинули на бібліотечну спільноту. І. Казапович зауважує, що бібліотечна справа в Боснії і Герцеговині далека від «об'єднання сил та спільного використання ресурсів для досягнення спільних цілей» (Kasapović, 2015, p. 669–672).

Висновки. Боснійська війна призвела до загибелі людей, до насильницького переміщення спільнот, які зазнали переслідувань у зв'язку з етнічною та релігійною належністю. Насильство над людьми супроводжувалося систематичним знищенням документальної спадщини, зосередженої в бібліотеках країни. Бібліотеки, як інституції, які мають важливе значення для підтримки національної ідентичності, стали військовими цілями. Бібліотекарі Боснії і Герцеговини продемонстрували високий професіоналізм та відданість роботі, попри втрати бібліотек, труднощі й небезпеку, які їх спіткали в складні часи під час і після війни. Багато з них жили й працювали в умовах загрози життю й нестабільності, особливо ті, хто перебував у зоні бойових дій і в окупації.

Вивчення повоєнного відновлення Боснії і Герцеговини доводить, що процес дистанціювання від війни, від політики розбіжностей та конфліктів, які підживлювали її руйнівність, — непростий. Руйнівні наслідки війни не обмежуються матеріальною оцінкою, а є значно ширшими за масштабами й значенням для нащадків.

Досвід Боснії і Герцеговини підтвердив, що відновлення фондів і будівель бібліотек, особливо великих і особливо після масштабних руйнувань, — це завдання, яке під силу виснаженій війною країні тільки за умов багатосторонньої колективної підтримки міжнародних організацій, благодійних фондів, урядів інших держав, зарубіжних бібліотек, волонтерів і зусиль фахівців багатьох галузей. Конкретні приклади такої співпраці — фінансова, технічна, гуманітарна допомога Боснії і Герцеговині — ілюструють цінність спільних стратегій відбудови та відновлення.

Кейс післявоєнної відбудови Боснії і Герцеговини — це той випадок, коли міжнародні сили зробили для відновлення більше, ніж національний уряд. Найскладнішими проблемами, з якими зіткнулися бібліотеки країни в мирний період, є відсутність адекватного законодавства, політизація бібліотечної справи та наслідки воєнних руйнувань.

Вивчення практики Боснії і Герцеговини має важливе значення для України. Аналіз успіхів і невдач комплексних стратегій і окремих проєктів відновлення бібліотечної справи сприятиме уникненню помилок у діяльності з повоєнного відновлення бібліотек та розбудові їхнього внеску в повернення суспільства до мирного життя. Досвід Боснії і Герцеговини свідчить, що навіть за умов активної міжнародної підтримки для успішної реалізації проєктів відновлення необхідна координація діяльності учасників, чітка конкретизація їхніх ролей і завдань, обґрунтовані плани, інструментарії та прозора оперативна звітність. Успішне стійке та довгострокове повоєнне відновлення вимагає розроблення цілісної комплексної стратегії, а не разових проєктів та ініціатив. Ефективне подолання наслідків війни й подальший розвиток потребують значних зусиль, часу та ресурсів — насамперед від уряду, який має взяти на себе провідну роль у переході до миру.

Список посилань

- Косаревич, С. (2022, Вересень 20). Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини. *Центр Дністрянського*. <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia>
- Прокопенко, Л. С. (2024, Травень 22–25). Фонд зарубіжних документів про російсько-українську війну: до питання про створення. *Інформація, комунікація та управління знаннями в глобалізованому світі: збірник матеріалів Сьомої міжнародної наукової конференції* (с. 26–27), Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, Україна.
- Українська бібліотечна асоціація. (2022, Грудень 7). Міжнародний форум «Роль бібліотек в інтеграції населення у мирне життя». *Facebook*. <https://www.facebook.com/ula.org.ua/videos/1870453149967952>
- Báez, F., & MacAdam, A. J. (2008). *A Universal history of the destruction of books: from ancient Sumer to modern Iraq*. Atlas & Co.
- Bakaršić, K. (1994). The libraries of Sarajevo and the book that saved our lives. *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*, 3, 1–12. <https://heritage.sensecentar.org/assets/sarajevo-national-library/sg-3-08-libraries-sarajevo.pdf>
- Blazina, V. (1996). Mémoire ou la purification culturelle: la guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine. *Documentation et bibliothèques*, 42(4), 149–163. <https://doi.org/10.7202/1032995ar>
- Civallero, E. (2007). When memory is turn into ashes... Memoricide during XX century. *Information for Social Change*, summer iss., 7–22. <http://hdl.handle.net/10150/200650>
- Gauthier, B. (1997). La Bibliothèque nationale et universitaire de Sarajevo et les bibliothèques bosniaques. *Bulletin des Bibliothèques de France*, 42(6), 72–77.
- Gazić, L. (2015). Destruction of the Institute for Oriental Studies during the aggression against Bosnia and Herzegovina 1950–2000. In A. Husić (prired., gl. ured.). *Orijentalni Institut u Sarajevu 1950–2015*. (pp. 93–98). Orijentalni Institut u Sarajevu. http://ois.unsa.ba/images/izdavacka/Monografija_OIS-2015.pdf
- International Court of Justice. (2007). *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>
- Kasapović, I. (2015). In “No Man’s Land”: Libraries in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina. *Library Trends*, 63(4), 663–674. <https://doi.org/10.1353/lib.2015.0027>
- Kujundžić, E. (2000). National and University Library of Bosnia and Herzegovina at the turn of millennium. *Bosniaca*, 4–5(4–5), 5–8. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/333/333>
- Kulenovic, F. (2008, March 31 — April 2). Librarians in the aftermath of conflict: The case of Bosnia and Herzegovina. *International Conference on Libraries from a Human Rights Perspective: Proceedings of the conference* (pp. 29–32), Ramallah Centre for Human Rights Studies.
- Lampe, J. R. (2024, January 9). Bosnian war. *Britannica*. <https://www.britannica.com/event/Bosnian-War>
- Lovrenovic, I. (1994, May 28). The hatred of memory. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/1994/05/28/opinion/the-hatred-of-memory.html>

- Marques, D. dos S., & Araujo, A. V. de F. (2022). Biblioteca invisível: a biblioclastia na guerra da Bósnia e Herzegovina (1992–1995). *Perspectivas em Ciência Da Informação*, 72(3), 185–213. <https://doi.org/10.1590/1981-5344/25794>
- Ovčina, I. (2016, September). *What did the National and University Library of Bosnia and Herzegovina lose after 25/26th August 1992? What do we lose when we lose a library?* Proceedings of the conference (pp. 77–82), KU Leuven, UC Louvain, the Goethe Institut, the British Council. Retrieved from <https://www.goethe.de/resources/files/pdf94/streamgate.pdf>
- Prguda, R. (1998). O bibliotekama i bibliotekarstvu u Mostaru. *Bosniaca*, 3(3), 100–103. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/329/329>
- Prochaska, A. (2023). Librarianship in times of conflict. *Insights: the UKSG journal*, 36, 22–30. <https://doi.org/10.1629/uksg.639>
- Rešidbegović, A. (2005). Rekonstrukcija bibliotečke zajednice u BiH. *Bosniaca*, 9–10(9–10), 12–16. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/223/222>
- Riedlmayer, A. (1995). Erasing the past: The destruction of libraries and archives in Bosnia-Herzegovina. *Middle East Studies Association Bulletin*, 29(1), 7–11. <https://doi.org/10.1017/S0026318400030418>
- Riedlmayer, A. (1996). Libraries are not for burning: International librarianship and the recovery of the destroyed heritage of Bosnia-Herzegovina. *Art Libraries Journal*, 21(2), 19–23. <https://doi.org/10.1017/S0307472200009834>
- Riedlmayer, A. (2003). Convivencia under fire: Genocide and book burning in Bosnia. *Bosniaca*, 8(8), 55–73. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/393/396>
- Riedlmayer, A. (2004). The Bosnian Manuscript Ingathering Project. In M. Koller, & K. H. Karpat (Eds.). *Ottoman Bosnia: A history in peril* (pp. 27–38). University of Wisconsin Press.
- Riedlmayer, A. (2007). Crimes of war, crimes of peace: destruction of libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends*, 56(1), 107–132. <https://doi.org/10.1353/lib.2007.0057>
- The Institute of History of the Czech Academy of Sciences. (2022, November 10). *Bosnia and Herzegovina: Post-colonial and post-conflict heritage of a European state: The international interdisciplinary conference programme*. Prague, Czech Republic. Retrieved from https://www.hiu.cas.cz/user_uploads/badatelum_i_verejnosti/udalosti/2022_11_10_konference_bosnia_and_herzegovina/konference_bosnia_and_herzegovina_program_komplet.pdf
- Verde, T. (2016). *Saving Sarajevo's literary legacy: Interview with M. Jahić, the former Gazi Husrev-beg Library director*. *Aramco World*, 67(1), 24–33. Retrieved from <https://www.aramcoworld.com/Articles/January-2016/Saving-Sarajevo-s-Literary-Legacy>
- Zećo, M. (1996). The National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the current war. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, 66(3), 294–301. <https://doi.org/10.1086/602886>

References

- Kosarevych, S. (2022, September 20). Post-war reconstruction of Bosnia and Herzegovina. *Tsentr Dnistrianskoho*. <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia> [In Ukrainian].

- Prokopenko, L. S. (2024, May 22–25). The Collection of Foreign Documents on the Russian-Ukrainian War: On the Issue of Creation. *Informatsiia, komunikatsiia ta upravlinnia znanniamy v hlobalizovanomu sviti*: Collection of materials of the Seventh International Scientific Conference (pp. 26–27), Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
- Ukrainian Library Association. (2022, December 7). International Forum ‘The Role of Libraries in the Integration of the Population into Peaceful Life’. *Facebook*. <https://www.facebook.com/ula.org.ua/videos/1870453149967952> [In Ukrainian].
- Báez, F., & MacAdam, A. J. (2008). *A Universal history of the destruction of books: from ancient Sumer to modern Iraq*. Atlas & Co. [In English].
- Bakaršić, K. (1994). The libraries of Sarajevo and the book that saved our lives. *The New Combat: A Journal of Reason and Resistance*, 3, 1–12. <https://heritage.sensecentar.org/assets/sarajevo-national-library/sg-3-08-libraries-sarajevo.pdf> [In English].
- Blazina, V. (1996). Mémoiricide ou la purification culturelle: la guerre et les bibliothèques de Croatie et de Bosnie-Herzégovine. *Documentation et bibliothèques*, 42(4), 149–163. <https://doi.org/10.7202/1032995ar> [In French].
- Civallero, E. (2007). When memory is turn into ashes... Memoricide during XX century. *Information for Social Change*, summer iss., 7–22. <http://hdl.handle.net/10150/200650> [In English].
- Gauthier, B. (1997). La Bibliothèques nationale et universitaire de Sarajevo et les bibliothèques bosniaques. *Bulletin des Bibliothèques de France*, 42(6), 72–77. [In French].
- Gazić, L. (2015). Destruction of the Institute for Oriental Studies during the aggression against Bosnia and Herzegovina 1950–2000. In A. Husić (prired., gl. ured.). *Orijentalni Institut u Sarajevu 1950–2015*. (pp. 93–98). Orijentalni Institut u Sarajevu. http://ois.unsa.ba/images/izdavacka/Monografija_OIS-2015.pdf [In English].
- International Court of Justice. (2007). *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Judgment, I.C.J. Reports 2007. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf> [In English].
- Kasapović, I. (2015). In “No Man’s Land”: Libraries in Post-Dayton Bosnia and Herzegovina. *Library Trends*, 63(4), 663–674. <https://doi.org/10.1353/lib.2015.0027> [In English].
- Kujundžić, E. (2000). National and University Library of Bosnia and Herzegovina at the turn of millennium. *Bosniaca*, 4–5(4–5), 5–8. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/333/333> [In English].
- Kulenovic, F. (2008, March 31 — April 2). Librarians in the aftermath of conflict: The case of Bosnia and Herzegovina. *International Conference on Libraries from a Human Rights Perspective: Proceedings of the conference* (pp. 29–32), Ramallah Centre for Human Rights Studies. [In English].
- Lampe, J. R. (2024, January 9). Bosnian war. *Britannica*. <https://www.britannica.com/event/Bosnian-War> [In English].
- Lovrenovic, I. (1994, May 28). The hatred of memory. *New York Times*. <https://www.nytimes.com/1994/05/28/opinion/the-hatred-of-memory.html> [In English].

- Marques, D. dos S., & Araujo, A. V. de F. (2022). Biblioteca invisível: a biblioclastia na guerra da Bósnia e Herzegovina (1992–1995). *Perspectivas em Ciência Da Informação*, 72(3), 185–213. <https://doi.org/10.1590/1981-5344/25794> [In Portuguese].
- Ovčina, I. (2016, September). *What did the National and University Library of Bosnia and Herzegovina lose after August 25-26, 1992? What do we lose when we lose a library?* Proceedings of the conference (pp. 77–82), KU Leuven, UC Louvain, the Goethe Institut, the British Council. Retrieved from <https://www.goethe.de/resources/files/pdf94/streamgate.pdf> [In English].
- Prguda, R. (1998). O bibliotekama i bibliotekarstvu u Mostaru. *Bosniaca*, 3(3), 100–103. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/329/329> [In Polish].
- Prochaska, A. (2023). Librarianship in times of conflict. *Insights: the UKSG journal*, 36, 22–30. <https://doi.org/10.1629/uksg.639> [In English].
- Rešidbegović, A. (2005). Rekonstrukcija bibliotečke zajednice u BiH. *Bosniaca*, 9–10(9–10), 12–16. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/223/222> [In Slovenian].
- Riedlmayer, A. (1995). Erasing the past: The destruction of libraries and archives in Bosnia-Herzegovina. *Middle East Studies Association Bulletin*, 29(1), 7–11. <https://doi.org/10.1017/S0026318400030418> [In English].
- Riedlmayer, A. (1996). Libraries are not for burning: International librarianship and the recovery of the destroyed heritage of Bosnia-Herzegovina. *Art Libraries Journal*, 21(2), 19–23. <https://doi.org/10.1017/S0307472200009834> [In English].
- Riedlmayer, A. (2003). Convivencia under fire: Genocide and book burning in Bosnia. *Bosniaca*, 8(8), 55–73. <http://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/view/393/396> [In English].
- Riedlmayer, A. (2004). The Bosnian Manuscript Ingathering Project. In M. Koller, & K. H. Karpat (Eds.). *Ottoman Bosnia: A history in peril* (pp. 27–38). University of Wisconsin Press. [In English].
- Riedlmayer, A. (2007). Crimes of war, crimes of peace: destruction of libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends*, 56(1), 107–132. <https://doi.org/10.1353/lib.2007.0057> [In English].
- The Institute of History of the Czech Academy of Sciences. (2022, November 10). *Bosnia and Herzegovina: Post-colonial and post-conflict heritage of a European state: The international interdisciplinary conference programme*. Prague, Czech Republic. Retrieved from https://www.hiu.cas.cz/user_uploads/badatelum_i_verejnosti/udalosti/2022_11_10_konference_bosnia_and_herzegovina/konference_bosnia_and_herzegovina_program_komplet.pdf [In English].
- Verde, T. (2016). *Saving Sarajevo's literary legacy: Interview with M. Jahić, the former Gazi Husrev-beg Library director*. *Aramco World*, 67(1), 24–33. Retrieved from <https://www.aramcoworld.com/Articles/January-2016/Saving-Sarajevo-s-Literary-Legacy> [In English].
- Zećo, M. (1996). The National and University Library of Bosnia and Herzegovina during the current war. *The Library Quarterly: Information, Community, Policy*, 66(3), 294–301. <https://doi.org/10.1086/602886> [In English].